

ІСТОРІЯ

Олександр ФИЛИПЧУК

РУСЬ І СВЯТА ЗЕМЛЯ: ЛЮДИ, ТЕКСТИ, ІДЕЇ

Русь і Свята Земля — тема, яка охоплює надто великий простір проблем, де, втім, частіше спостерігаються прикрі лакуни, ніж вичерпні дослідження. На жаль, брак джерел (майже завжди тотальний) унеможлилював навіть поставити низку питань, на кшталт відносин Русі з державами хрестоносців на Сході або ж палітри контактів руських князів із єрусалимськими королями. З одного боку, часто і справедливо підкреслювали її імагологічну складову: від уявлень та формування знань про Палестину до візуалізації та іконографії Гробу Господнього¹. З другого — надзвичайна фрагментарність свідчень про контакти Русі із Святою Землею приводила часто до сміливих тверджень, як-от віри в існування кількох руських монастирів у Єрусалимі вже до кінця XII ст., політичного характеру місії ігумена Даниїла чи наявності майже професійних паломників, на кшталт сумнозвісного попа Леонтія, похованого у Константинополі². Поява попа Леонтія як одного із чільних руських паломників, схо-

¹ Стерлигова И. Иерусалимы как литургические сосуды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре.— Москва, 1994.— С. 46—62; Рождественская М. Образ Святой Земли в древнерусской литературе // Там само.— С. 8—14; Рындина А. Древнерусские паломнические реликвии. Образ Небесного Иерусалима в каменных иконах XIII—XV вв. // Там само.— С. 63—85; Беляев Л. Об источниках иконографии „Гроба Господня“ в новгородской пластике XIII—XV вв. // Славяноведение.— 1999.— № 2.— С. 16—19. З нової літератури див.: Мусин А. Археология „личного благочестия“ в христианской традиции Востока и Запада // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. Памяти Т. А. Чуковой.— Санкт-Петербург, 2006.— С. 163—222; його ж. Паломничество и особенности „перенесения сакрального“ в христианской Европе // Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств.— Москва, 2008.— С. 221—255; його ж. Паломничество в Древней Руси: исторические концепции и археологические реалии // Archaeologica Avraamica: исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.— Москва, 2009.— С. 231—272. Заслужують на увагу й інші праці вченого, див.: Мусин А. Кораллы в христианской культуре Восточной Европы и Средиземноморья // Российский археологический ежегодник.— 2014.— № 4.— С. 366—387.

² Бибилов М. Русские монастыри в византийской Палестине // Византийский вестник.— Москва, 2016.— Т. 100.— С. 85—93; його ж. Русские монастыри на Афоне и в Святой Земле в свете новых и малоизвестных источников // Русь — Святая Гора Афон: тысяча лет духовного и культурного единства.— Москва, 2017.— С. 17—40; його ж. К изучению образов Палестины и Афона на Руси // Каптеревские чтения.— Москва, 2020.— Т. 18.— С. 7—18. Щодо руських монастирів у Святій Землі також див.: Назаренко А. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, по-

же, була спричинена винятково невдалим прочитанням фрагмента *Книги Паломник* Антонія Новгородця³. Загалом казус з попом Леонтієм типовий для дисципліни, де досі бракує сучасних критичних видань ключових текстів (від *Ходіння* ігумена Даниїла до *Життя* Євфросинії Полоцької)⁴. Останнє суттєво додає плутанини та відвертих помилок, без котрих не обійшлися й автори спеціальних праць, присвячених контактам Русі із Святою Землею.

У цих невеликих замітках ми не маємо на меті перечитати всю сукупність джерел та тим більше виправити всі недоречності, котрих немало трапляється у літературі. Очевидно, таке завдання потребувало б зовсім іншої за обсягом та значенням роботи. Окреслюючи тут обрані проблеми та питання, наша мета видається набагато скромнішою: привернути увагу до окремих маловивчених аспектів, зібрання котрих до купи, сподіваємося, не буде зайвим для кращого розуміння як спектра контактів Русі із Святою Землею, так і головних героїв цього небуденного духовного піднесення ранньої Русі.

Анонімний паломник

1911 р. О. Соболевський звернув увагу на коротку історичну замітку, котра збереглася у шести рукописах. Публікуючи її за найбільш давнім списком (Российская государственная библиотека (далі — РГБ), ф. 205, № 171), вчений спорядив невеликий коментар до неї⁵. За його словами, запис (радіше приписка) міститься тут поміж різних з походження текстів та має певний зв'язок із текстом про „ліван“, який читається на тому ж аркуші рукопису⁶. Хоча знайдену О. Соболевським історичну замітку „невідомого руського паломника“ неодноразово переопублікували згодом (востаннє Л. Столярова та Д. Каштанов⁷), усе ж її ресурси були ви-

литических связей IX—XII вв.— Москва, 2001.— С. 633—634; Назаренко А. У истоков русского паломничества (исторические, богословские, дисциплинарные и правовые аспекты) // Назаренко А. Древняя Русь и славяне: (историко-филологические исследования).— Москва, 2009.— (Древнейшие государства Восточной Европы. 2007 год).— С. 284—297.

³ „А оттоле на уболе святого Георгия святыи Леонтеи, поп русин, лежит в теле: велик человек; той бо Леонтеи 3-ж во Иеросалим пещь ходил“ (Книга Паломник. Сказание мест святых во Царьграде Антония, архиепископа новгородского, в 1200 г. / Под ред. Х. М. Лопарева.— Санкт-Петербург, 1899.— (Православный палестинский сборник (далі — ППС). Т. XVII. Вып. 51).— С. 29—30. Стосовно попа Леонтея див.: Лопарев Х. Опыт толкования некоторых мест в памятниках древнерусской письменности // Журнал Министерства народного просвещения.— 1897.— Июнь.— С. 405—411.

⁴ Путешествие игумена Даниила по Святой Земле в начале XII-го века (1113—1115) / Под ред. А. Норова.— Санкт-Петербург, 1864; Житие и хождение Даниила, Русьския земли игумена: 1106—1108 г. / Под ред. М. А. Веневитинова // ППС.— Санкт-Петербург, 1883.— Т. 1.— Вып. 3; 1885.— Т. 3.— Вып. 3; Житие Евфросинии Полоцкой // Жития и чудеса святых в древнерусской письменности: Тексты. Исследования. Материалы / Сост. М. С. Крутов.— Москва, 2000.— С. 153—173.

⁵ Соболевский А. Неизвестный русский паломник // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук.— Санкт-Петербург, 1911.— Т. XVI, кн. 1.— С. 5—7.

⁶ Нещодавно рукопис РГБ, ф. 205, № 171 був оцифрований та доступний для перегляду.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: (<https://lib-fond.ru/lib-rgb/205/f-205-171/>)

⁷ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв.— Москва, 1984.— С. 312.— № 375; Столярова Л. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI—XIV веков.— Москва, 2000.— С. 165.— № 135; Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках: люди, идеи, пути // Византийский временник.— 2006.— Т. 65 (90).— С. 94—106.

користані зовсім недостатньо. Як проникливо зауважив О. Соболевський, замітка має відмінну структуру і містить напрочуд суттєві різночитання у рукописах⁸. Зокрема, у своєму „короткому“ вигляді вона постає у РГБ, ф. 205, № 171, де її останні слова зазнали сильних пошкоджень: „То же ми баше сказалъ попинъ грѣчьскїи въ Селоуни азъ же башъ купилъ много ливана и то слышавъ роздаѡхъ. и сде пришедь сказахъ кѣсю (?)“⁹.

Натомість у „розширеному“ вигляді замітка збереглася у пізніших рукописах, зокрема, у: Российский государственный архив древних актов. Москва (далі — РГАДА. Москва), ф. 181 (МГАМИД), № 478/958, л. 533 об.: „То же ми сказа попинъ грѣчьскїи в Селѡни. азъ же бѣхъ купилъ много ливана въ Іерлѣмѣ. и то слышавъ разсыпах. и zde пришед сказахъ Геѡргїю кѣсю“¹⁰.

Походження цієї історичної замітки з'ясувати непросто. На думку Л. Столярової, цим анонімним паломником був один із писців рукопису РГБ, ф. 205, № 171 (датованого другою половиною XIII ст.¹¹), який, таким чином, навів тут власний спогад про пригоди у візантійських Фессалоніках¹². Втім це резонне спостереження дослідниці видається поспішним, бо годі пояснити, чому замітка тоді опинилася на маргінесі л. 20. Натомість Д. Каштанов запропонував іншу версію походження замітки. З огляду на істотні різночитання цього запису „анонімного паломника“ в рукописах, дослідник вважає, що писець рукопису РГБ, ф. 205, № 171 не вносив запис у текст, а навпаки, виокремив його із загального пасажу про „ліван“ і розмістив за браком місця на самому низу аркуша¹³.

Проте надзвичайно вузька форма рукопису РГБ, ф. 205, № 171 унеможливає подібний сценарій¹⁴. Очевидно, замітка опинилася на маргінесі не внаслідок недогляду писця. Ба більше, схоже, після написання пасажу про „ліван“ він знайшов у своєму джерелі інформацію про „анонімного паломника“, яку, зрештою, й вирішив долучити до колекції текстів. Своєю чергою це джерело навряд чи було оригіналом замітки (на це слушно вказав вже Д. Каштанов)¹⁵. Видається, що як „коротка“, так і „доповнена“ версії транслюють запис, який міг бути як протографом, так і копією. Зважаючи на те, що у доповненні рукопису РГАДА. Москва, ф. 181, № 478/958 йдеться про Єрусалим (чого немає у рукопису РГБ, ф. 205, № 171), то це уточнення потребує пояснення¹⁶. З одного боку, мож-

⁸ Соболевский А. Неизвестный русский паломник.— С. 5—7.

⁹ РГБ, ф. 205, № 171.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/205/f-205-171/>

¹⁰ Соболевский А. Неизвестный русский паломник.— С. 5—7; Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках...— С. 96; див. факсиміле л. 533, вміщене у вид.: Шахматов А. Жития князя Владимира: текстологическое исследование древнерусских источников XI—XVI вв. / Подг. текста Н. Милютенко.— Санкт-Петербург, 2014.

¹¹ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв.— С. 312.— № 375.

¹² Столярова Л. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI—XIV веков.— С. 165.

¹³ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках...— С. 100.

¹⁴ РГБ, ф. 205, № 171.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/205/f-205-171/>

¹⁵ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках...— С. 99—100.

¹⁶ Див. л. 533 (Шахматов А. Жития князя Владимира...).

на було б припускати, що один із писців навів „доповнену“ версію замітки в РГАДА. Москва, ф. 181, № 478/958, ґрунтуючись винятково на „короткій“ версії, представленій у РГБ, ф. 205, № 171. На цьому тлі доповнення про Єрусалим виглядає дуже доречним і могло б пояснити читачу, особливо у контексті пасажу про „ліван“, де саме купив ладан „анонімний паломник“. У цьому разі не довелось б допускати, що писець рукопису РГБ, ф. 205, № 171 мав перед собою запис про паломника зі сильними дефектами. Те саме стосується й імени князя Георгій, яке слід віднести до творчості пізнішого переписувача замітки¹⁷.

З другого боку, наполягання на залежності „доповненої“ версії від „короткої“ давало б змогу уникнути відвертого методологічного казусу, де існує віра у те, що значно пізніший рукопис відображає усі читання оригіналу замітки. Вбачаючи в історичній замітці за РГБ, ф. 205, № 171 більшу близькість до оригіналу, ніж запис у РГАДА. Москва, ф. 181, № 478/958, бачимо й іншу проблему. Як пояснити тоді брак згадки про Єрусалим у „короткій“ версії? Тут вже не випадає стверджувати, що протограф чи оригінал замітки мав суттєві дефекти, які могли вплинути на писця. Мабуть, про Єрусалим ішлося в оригіналі замітки, однак, залишаючи вкрай мало місця для запису на л. 20, писець випустив місце купівлі „лівану“ анонімним паломником. Читаючи компіляцію на тему „лівану“, староруський читач і без підказки писця міг зрозуміти, де саме міг придбати ладан паломник.

Текст замітки не надто прозорий для тлумачення. Накупивши ладану в Єрусалимі, анонімний паломник з Русі на зворотній дорозі опинився у візантійських Фессалоніках¹⁸. Мабуть, цей паломник, незважаючи на багатомісячну виснажливу подорож, вирішив відвідати й місце культу св. Димитрія у Фессалоніках, де він міг би поповнити свою колекцію паломницьких реліквій¹⁹. Далі йде розмова з грецьким священником, предмет котрої, очевидно, стосувався „лівану“. Важко збагнути, що саме почув від цього священника руський паломник. З огляду на те, що початок замітки не має перегуку з попереднім пасажем, то можна припускати, що йшлося про критику подібних накопичень ладану. Проте саме після цієї розмови з грецьким попом паломник з Русі позбувся зібраного ним ладану. Згідно з „короткою“ версією, він роздає ладан, коли у „доповненій“ читаємо про розсипання²⁰. Зміст останнього видається більш радикальним. Здається, у цьому контексті розсипати означає просто викинути або позбутися. Таким чином, „доповнена“ версія наділяє анонімного паломника вкрай ексцентричним учинком: скупивши ладан у Єрусалимі, він викинув

¹⁷ Примітно, що О. Соболевський навіть не намагався ідентифікувати цього князя Георгія (Соболевский А. Неизвестный русский паломник.— С. 5—7).

¹⁸ Слід визнати, що це не був звичний шлях для паломників, які поверталися із Святої Землі (див.: Поппэ А. Русь и Афон в XI веке // *Miscellanea Slavica: Сборник статей в честь Б. А. Успенского.*— Москва, 2008.— С. 320—340).

¹⁹ Про культ св. Димитрія на Русі див.: White M. *Military Saints in Byzantium and Rus, 900—1200.*— Cambridge, 2013.— Р. 70—78. Стосовно солунських реліквій св. Димитрія, в тому числі й на Русі, див.: Толочко А. Необычные реликвии в домонгольской Руси // *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран.*— Санкт-Петербург, 2010.— Т. 2.— С. 431—439.

²⁰ На думку Л. Столярової, паломник розкидав ладан вже на Русі, однак це суперечить змісту запису (див.: Столярова Л. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI—XIV веков.— С. 165).

його у Фессалоніках. „Коротка“ версія не містить цієї зайвої ексцентричності. Після розмови зі священником паломник не розсипає, а роздає ладан.

Однак, де саме він роздає скуплений ним раніше ладан? Слідуючи двом версіям замітки, це сталося там же, де паломник почув слова священника. Іншими словами, у Фессалоніках. Запис явно дає зрозуміти, що паломник не довозив ладану додому і не розкидав його вже на Русі. Ба більше, все це він оповів князю. Судячи з контексту замітки, ця розмова сталася також у Фессалоніках. Як вже зазначалося, ім'я цього князя — Георгій, міститься лише у пізній „доповненій“ версії. Д. Каштанов висловив гіпотезу, що ним був суздальський князь Юрій Всеволодович (1188—1238)²¹. Як вважає дослідник, батько Юрія, князь Всеволод Юрійович, згідно з переліком князів, уміщених у *Новгородському першому літопису*, та панегірика *Лаврентійського літопису* певний час перебував у Фессалоніках²². На думку Д. Каштанова, все це якось вплинуло на його сина, який не лише продовжував сталі контакти із Фессалоніками, але й замовляв великі партії ладану. Ідентифікуючи князя з Юрієм Всеволодовичем, Д. Каштанов доходить висновку, що анонімний паломник відправився до Палестини ближче до 1230-х років²³.

Складно погодитись із усіма цими спостереженнями вченого. Залишаючи осторонь питання спадковості зв'язків суздальських князів із Фессалоніками, все ж приймати на віру повідомлення з переліку князів *Новгородського першого літопису* не можна. Очевидно те, що самі переліки є пізніми компіляціями, а, відповідно, повідомлення про перебування Всеволода Юрійовича у Фессалоніках — недостовірне²⁴. На жаль, інших звісток про перебування Всеволода Юрійовича у Фессалоніках немає. Останнє дуже впливає й на пропонуване Д. Каштановим датування замітки. Воно видається надмірно пізнім. Перш за все через те малоімовірність подорожі руського паломника до Єрусалима в 1230-х рр. З огляду на велику партію ладану, яку він зумів придбати в Єрусалимі, то малоімовірно те, що його подорож припала на час після втрати хрестоносцями влади над містом. Зважаючи на його подальший шлях до Фессалонік, то подібний ітинерарій видається можливим до часу Третього хрестового

²¹ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках...— С. 104.

²² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Москва, 2000.— Т. 3.— С. 468; Лаврентьевская летопись / Под ред. Е. Карского // Там само.— Москва, 1997.— Т. 1.— Стб. 437: „и принесъ доску гробную изъ Селуна. стаѣ мѣнка Дмитриа. мюро непрестанно точащю. на здравье немощнѣмъ в тои цркви постави. и сорочку тогож мѣнка ту же положи. и манастырь созда в немъ цркъвь камену Ржѣ тво стѣна Бѣа“. Однак можна не сумніватися, що реліквії та псевдо-реліквії, пов'язані із св. Димитрієм, наповнили паломницький „ринок“ вже після завоювання міста норманами 1185 р. Так, вже без якогось зв'язку із Всеволодом, під 1198 р. читаємо про появу однієї з таких реліквій у храмі св. Димитрія у Володимирі: „тоє же зимъ принесена [бъс] дска ис Селуна . гробнаѣ ста Дмитриа . мѣ ца . генъварѣ . въ . ѿ дѣбъ . на памѣт стаѣ ѿѣа Григорья Нисскаго“ (ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 414).

²³ Каштанов Д. Русь и Фессалоника в XII—XIII веках...— С. 106.

²⁴ Про природу переліків як пізнього і недостовірного джерела див.: Толочко А. Краткая редакция *Правды Руской*: Происхождение текста.— К., 2009.— (Ruthenica. Supplementum, 2). Всупереч цьому див. недавню працю, спрямовану на захист інформації переліків (Гимон Т. События XI — начала XII в. в новгородских летописях и перечнях // Древнейшее государство Восточной Европы, 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства.— Москва, 2012.— С. 584—703).

походу. Залишається повернутися до питання, кого з руських князів анонімний паломник міг зустріти у Фессалоніках?

* * *

Автор *Київського літопису* у статті під 1162 р. (1161 р.) коротко занотував про смерть князя Йоана Ростиславича, відомого як Берладник: „Том же лѣтъ престависа кнѣзь Иванъ Ростиславичъ, рекомъи Берладникъ, в Селуни. и ини тако молвахуть яко съ ѡтравы бѣ ему смръть“²⁵.

Не спиняючись тут на інших повідомленнях літописця про бурхливу діяльність Йоана Ростиславича, відзначимо, що досі його перебування та смерть у візантійських Фессалоніках не знайшли жодного пояснення. Показово, що у біографічних нарисах Л. Войтовича та М. Котляра, присвячених Йоанові Ростиславичу, не зроблено спроби вийти за межі скупого повідомлення *Київського літопису*²⁶. До певної міри навіть для самого літописця перебування Йоана Берладника у Фессалоніках, вочевидь, було не зовсім зрозумілим. Що робив князь Йоан Ростиславич у Фессалоніках? На відміну від сучасних коментаторів наведеного фрагмента *Київського літопису*, літописець не звинувачує у його смерті князя Ярослава Осмомисла²⁷. Очевидно, він передає далекі чутки про те, що князя було отруєно, але, мабуть, жодною мірою не пов'язував це ймовірне отруєння з гаданими людьми Ярослава Осмомисла. На жаль, про візантійські контакти Йоана Ростиславича майже нічого не відомо, власне, з *Київського літопису*. Зважаючи на те, що князь упродовж довгого часу перебував на Дунаї, традиційній візантійській економічній зоні, маємо обмаль свідчень про його візантійські контакти. Згідно з Йоаном Кіннамом, під час походу імператора Мануїла I на угрів до імператорської армії приєдналися місцеві ватажки, які, зрештою, й представляли мультиетнічне населення пониззя Дністра та Дунаю²⁸. Утім вбачати серед них Йоана Ростиславича було б надто ризиковано. Ця контактна зона була під сильним впливом Візантії, але безпосередньо не належала Комнінам. У той же час не мають рації ті дослідники, які на основі гаданої грамоти Йоана Берладника вважають, що князь отаборився у таких містах, як Малий Галич, Бирлад і Текуч вже близько 1134 р., тобто його влада поширювалася на пониззя Дністра і Дунаю²⁹. Свідчення цієї „грамоти“ не є надійним джерелом. Опублікована свого часу Богданом Хаждеу грамота є модерним фальсифікатом, а не справжнім документом староруського часу. Хоча чимало дослідників брали на віру повідомлення цієї „грамоти“ і, отже, уявляли собі урядування Йоана Ростиславича в Бирладі вже у 1130-х рр., однак усі наявні свідчення про дунайське правління Йоана Ростиславича ведуть до іншого часу, а саме — 1140-х рр.³⁰ Наприклад, уперше літописець дізнав-

²⁵ Ипатьевская летопись / Под ред. А. Шахматова // ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 519.

²⁶ Котляр М. Галицько-Волинська держава // Історія України в особах IX—XVIII ст.— К., 1993.— С. 89—132; Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадкова постать // Войтович Л. Галицько-волинські етюди.— Біла Церква, 2011.— С. 184—195.

²⁷ Котляр М. Галицько-волинська держава.— С. 89—132; Войтович Л. В. Князь Іван Бирладник: загадкова постать.— С. 184—195.

²⁸ Про цих ватажків див.: Бибииков М. В. BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси.— Москва, 2009.— Т. 2.— С. 452—453.

²⁹ Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадкова постать.— С. 184—195.

³⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 316—317.

ся про перебування Йоана Берладника у цьому анклаві вже 1145 р., коли князь втікає від Володимирка Володаревича. Згодом літописець ще раз згадуватиме про підтримку населення цих міст, яку Йоан Ростиславич намагався використати супроти Володимирка Володаревича³¹. Наступна бурхлива діяльність Йоана Берладника, не без інтересу описана літописцем, не додає свідчень до візантійських контактів князя³².

Спробуємо їх пошукати в іншому джерелі, яке досі залишає більше запитань, ніж дає відповідей. Ідеться про фрагменти листування імператорів Йоана II та Мануїла I з німецьким імператором Конрадом III, яке дійшло до нас у складі *Діань імператора Фрідріха*, які написав Оттон Фрайзінгенський³³. Однією з тем, яка займає важливе місце в цьому листуванні, є заподіяна шкода людям імператора Конрада III. У першому листі, відправленому імператором Конрадом III до імператора Йоана II близько 1142 р., прямо описано безпосередній зміст справи: „Окрім того, що стосується руських, які зганьбили нашу державу, вбили наших людей і привласнили собі наші гроші, то вчини так, як належить у справі твого друга і родича, зрештою, так, як це писав нам“³⁴.

З першого листа дізнаємося чимало. Людей імператора Конрада III пограбували руси, а винуватець цього грабунку виявився другом і родичем імператора Йоана II. У відповіді, яку Йоан II надіслав Конраду III, візантійський імператор писав: „[...] стосовно того, що відбулося на Русі, як ти писав до мене раніше, я вчинив так, як, власне, потрібно робити в цьому випадку в справі свого друга і родича“³⁵.

Слова імператора дещо прояснюють усю проблему. З його слів випливає, що конфлікт був на Русі. Для того, аби нарешті задовольнити прохання імператора Конрада III, Йоан II застосував певні дії щодо свого „друга і родича“, винного в цій зухвалій акції. Як можна зрозуміти з наступного листа імператора Конрада III вже до імператора Мануїла I, справа із вбивством і грабунком людей імператора залишалася без якихось змін. Звідси Конрад III нагадує, що все це він писав раніше „твоєму блаженній пам'яті батькові імператору Йоанові“. Далі Конрад III повідомляє, що він дав вказівки своєму послові, який відправився до Константинополя, знову обговорити питання вбивства його людей на Русі. Як писав Конрад III, „стосовно руських“, то „тобі повідомлять нашу волю“³⁶.

Передане Оттоном Фрайзінгенським листування залишає чимало запитань. Перш за все очевидно те, що справа з виплатою шкоди тягнулася надто довго і зовсім не була вирішена на час приходу імператора Мануїла I до влади. Постійні нагадування Конрада III вказують на її надзвичайну важливість для німецького імператора. Те, що Конрад звертався до

³¹ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 316—317.

³² Там само.— Стб. 488.

³³ *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris* // *MGH Scriptores rerum Germanicarum*, 46 / Ed. G. Waitz, B. Von Simson.— Hannover, 1912.

³⁴ Там само.— Р. 39.22—26: „Preterea de Reutenis, qui ad contemptum imperii nostri, occisis hominibus nostris, pecuniam nostram sibi usurpaverunt, sicut convenit in causa amici et propinqui tui, et sicut nobis scripsisti, ita facias“.

³⁵ Там само.— Р. 40.28—30: „De causa, quae facta est in Rossia, sicut imperio meo scripsisti, sicut convenit imperio meo facere in causa amici et propinqui sui, sic et feci“.

³⁶ Там само.— Р. 42.31—32: „[...] de Ruthenis vero, pro quibus patri tuo divae recordationis Iohanni imperatori“.

Йоана II, а згодом до його сина Мануїла, доводить, що жодних інших засобів тиску на того „друга і родича“ візантійського імператора він не мав. З другого боку, мабуть, Конрад був упевнений у тому, що Йоан II може зарадити справі. Оскільки до грабунку і вбивства людей німецького імператора був причетний цей „родич“ Йоана II, то саме на візантійського імператора покладалася справа залагодити конфлікт.

Хто ж був цим „другом і родичем“ Йоана II? Оскільки вбивство людей німецького імператора, як писав Йоан II, було на Русі, то цим „другом і родичем“ мав виявитися один із руських князів. У літературі вже висловлювали здогади про те, що цим „другом“ був галицький князь Володимирко Володаревич³⁷. Однак тут зовсім не брали до уваги те, що по-стать Йоана Ростиславича набагато краще може пояснити інцидент, про який ідеться в листуванні двох імператорів. Зі слів *Київського літопису* знаємо немало про бунтівний характер Йоана Ростиславича, а також досить ексцентричні кроки, які він здійснював супроти Володимирка Володаревича та згодом його сина Ярослава Осмомисла. Оповідь літописця про грабунки ним галицьких купців добре прояснює, хто ж міг бути тим „другом і родичем“ Йоана II³⁸. Враховуючи те, що ця справа ніяк не зашкодила відносинам Мануїла з Володимирком Володаревичем, з усією очевидністю постає, що відповідальним за грабунок і вбивство людей німецького імператора був князь Йоан Ростиславич. Маючи три листи у „Діяннях імператора Фрідріха“, складно визначити, коли саме було пограбовано і вбито цих людей імператора. Це мало статися незадовго до 1142 р., бо інакше, важко припускати, що Конрад III, настільки обурений цим вчинком „друга і родича“ візантійського імператора, міг відкладати вирішення цього конфлікту надовго.

Як бачимо з листів Конрада, візантійський імператор Йоан II так нічого й не вдіяв стосовно цього руського князя. Однак чи аналогічно вчинив його син Мануїл I? Літописець оповідає про вкрай загрозливе становище Йоана Ростиславича впродовж 1156—1157 рр. Після шлюбу Ярослава Осмомисла з донькою князя Юрія Володимировича питання видачі Йоана Ростиславича галицькому князю виявилось лише справою часу. Згідно з *Київським літописом*, усе вже було підготовлено для його видачі на поталу Ярослава Осмомисла: „В то же верема баше привель Гюрги. Ивана Ростиславича. рекомаго Берладника. исъ Суждала. шкованого. хотя и дати Ярославу зати своему. прислалъ бо баше Ярославъ оуже по Берладника. Стополка князи Кснатины Сърславича. съ мною дружиною. и нача молвити митрополитъ игумени вси . Гюргеви рекуче. грѣхъ ти есть цѣловавши к нему хрѣтъ держиши в толицѣ нужи а и еще хоцещи въдати на оубиство. он же послушавъ ихъ пусти шпать Суждалю шкована“³⁹.

Добре поінформований у цьому випадку літописець вказував на те, що лише втручання митрополита привело до зупинення процедури передання Йоана Берладника в руки людей Ярослава Осмомисла. Відправив-

³⁷ Назаренко А. Первые контакты Штауфенов с Русью (к истории русско-немецких отношений в 30-е годы XII века) // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто / Под ред. Т. Джаксон и Е. Мельниковой.— Москва, 1999.— С. 166—179.

³⁸ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 497—498.

³⁹ Там само.— Стб. 488.

ши Йоана Ростиславича назад до Суздаля, дуже сумнівно те, що князь Юрій Володимирович полишив намір цілковито спекатися його. Візантійська вимога могла виявитися тут дуже на часі. Не викликає сумніву те, що відносини Юрія Володимировича з імператором Мануїлом I були доволі приятними. Зрештою, Мануїл прихистив у себе дітей Юрія, коли Андрій Боголюбський, інший син князя, розпочав репресії проти братів (близько 1162 р.)⁴⁰. На цьому тлі спровадження Йоана Берладника до Візантії було б добрим виходом із цієї складної ситуації, в яку потрапив київський князь. Останнє дозволяло уникнути критики митрополита та осуду киян, бо, зрештою, заслання до Візантії як форма покарання траплялося й раніше⁴¹. Здається, смерть Юрія Володимировича перешкодила цим планам. Звільнившись від опіки Юрія Володимировича, Йоан Ростиславич потрапив до рук іншого князя Ізяслава Мстиславича. На відміну від князя Юрія Володимировича, цей князь не лише прихистив Йоана Берладника, але й намагався допомогти йому відвоювати галицький стіл у кампанії 1158 р.⁴² Власне, після цієї кампанії, коли Йоан Берладник зникає з поля зору джерел та... опиняється у Фессалоніках. Можна лише припускати, що після невдалої кампанії 1158 р. князь, врешті-решт, потрапив до рук візантійського імператора, який відпровадив його до Фессалонік. Здається, на цей раз Мануїл I виконав прохання німецького імператора. Повертаючись до поставленого питання, показово, що поряд з *Київським літописом* інформація про перебування Йоана Ростиславича у Фессалоніках відобразилася в історичній замітці анонімного руського паломника. Дуже ймовірно, що саме він був тим князем, якого зустрів анонімний паломник у Фессалоніках.

Деконструювання біографії: Феодор Рос

В одній із численних епіграм рукопису *Marcianus gr. 524* (датований XIII ст.), що зберігається у Національній бібліотеці святого Марка у Венеції, міститься згадка про гаданого вихідця з Русі — Феодора Роса, чия біографія стала предметом реконструкцій вже для кількох вчених⁴³. Зважаючи на невеликий обсяг цієї епіграми, дозволимо собі навести її тут повністю. На fol. 116 ця коротка епіграма розміщена між „тематичним“ циклом, присвяченим як гробниці Христа, так і святому Феодорові⁴⁴. Її заголовок прямо вказує на те, що переписувач цієї великої колекції епіграм часу Комнінів калькував напис з одного енкалпіона:

⁴⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 521.

⁴¹ Саме так вчинив із полоцькими князями Мстислав Володимирович, див.: Там само.— Стб. 293.

⁴² Там само.— Стб. 497—498.

⁴³ Про колекцію епіграм кодексу *Marcianus gr. 524* див.: Lambros S. 'Ο Μαρκιανὸς κῶδιξ 524 // Νέες Ἑλληνομνήμων.— 1911.— Т. 8.— Р. 3—59, 123—192; Шестаков С. Заметки к стихотворениям Codicis Marciani gr. 524 // Византийский временник.— Ленинград, 1926.— Т. 24.— С. 45—56; Spingou F. Words and artworks in the twelfth century and beyond. The thirteenth-century manuscript Marcianus gr. 524 and the twelfth-century dedicatory epigrams on works of art. PhD Dissertation.— Oxford, 2012.— Р. 319; іі ж. The Anonymous Poets of the *Anthologia Marciana*: Questions of Collection and Authorship // The Author / Ed. A. Pizzone.— Boston; Berlin, 2014.— Р. 139—153; іі ж. Byzantine Collections and Anthologies of Poetry // A Companion to Byzantine Poetry / Ed. W. Horandner, A. Rhoby, N. Zagklas.— Leiden; Boston, 2019.— (Brill's Companions to the Byzantine World. Vol. 4).— Р. 381—403.

⁴⁴ Lambros S. 'Ο Μαρκιανὸς κῶδιξ 524.— Р. 153.— N 254; Spingou F. Words and artworks in the twelfth century and beyond.— Р. 319.

Εἰς ἐγκόλπιον ἔχον τίμθον τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ
 Про енколпiон, який містить дорогоцінний камінь гробниці Христа.

Утім у цьому випадку, ймовірно, йшлося про копію напису, бо епігра-
 ма прямо вказує на замовника енколпiона:

Τὸ τμήμα λίθου τοῦ καύσαντος τάφου
 λίθον τὸν ἀκρόγωνον ὃν βάσιν φέρει.
 Θεόδωρος Ῥῶς ἐκ φυλῆς βασιλέων⁴⁵.
 Частина каменю від гробниці, що вкривала
 наріжний камінь, який Феодор Рос,
 з родини імператорів, несе як основу.

Не просто визначити час копіювання напису з цього енколпiона, який належав свого часу Феодорові Росу, та, мабуть, мав зберігатися у його родині в Константинополі й пізніше. Згідно з недавніми спостереженнями Фотейні Спінгу, спеціально присвяченими походженню колекції епіграм з *Marcianus gr. 524*, очевидним є те, що переважна більшість епіграм була представлена на предметах мистецтва, які були замовлені або подаровані членами родини Комнінів або знаними чиновниками часу Комнінів⁴⁶. Можна не сумніватися, що енколпiон Феодора Роса був частиною пожертви, зробленою ним або кимось із членів його родини, одному з константинопольських монастирів (храмів). Здобутий ним камінь з гробниці Христа був цінною реліквією, яка, вочевидь, заслуговувала на увагу редактора колекції епіграм, якщо той вирішив усе ж таки включити цей короткий текст у свою збірку.

Хто був Феодор Рос? Руський князь, який опинився у Святій Землі? Одним із невідомих руських паломників до Святої Землі? Візантійський чиновник, який за допомогою власних контактів зумів заволодіти подібною реліквією? 1990 р. Ієронім Граля у невеликій замітці чи не вперше в літературі звернув увагу на Феодора Роса з *Marcianus gr. 524*⁴⁷. Вчений спробував ідентифікувати цього загадкового персонажа з кола відомих вихідців з Руси, які з різних причин опинилися у Візантії. Зокрема, І. Граля висловив гіпотезу, що ним був руський князь Мстислав, син Юрія Володимировича, який разом зі своїми братами розділив візантійське вигнання близько 1163 р. Слід визнати, що гіпотеза вражала своєю привабливістю. Важливим аргументом було те, згідно з *Київським літописом*, що візантійський імператор нібито наділив Мстислава володінням в Аскалоні, в Палестині*. З огляду на те, що староруські джерела мовчать

⁴⁵ Lambros S. Ὁ Μαρκανδὸς κῶδιξ 524.— P. 153.— N 254.

⁴⁶ Spingou F. Words and artworks in the twelfth century and beyond.— P. 233—247. Серед них є шість епіграм, які були на релікваріях зі святим камінням. Одна з них, написана на енколпiоні, належала великому доместику Йоанові Ватацу, небожу імператора Мануїла (Lambros S. Ὁ Μαρκανδὸς κῶδιξ 524.— N 328). Інший енколпiон, епіграма котрого вміщена у *Marcianus gr. 524*, належав Михаїлові Алусіану, знатній особі при дворі Мануїла I (Там само.— N 215).

⁴⁷ Граля И. „Федор рос“ византийского кодекса середины XIII в. // Спорные вопросы отечественной истории XI—XVIII веков: тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А. А. Зимина.— Москва, 13—18 мая 1990 г. / Отв. ред. Ю. А. Фанасьев, А. Новосельцев.— Москва, 1990.— Ч. I.

* Про „волость“ Мстислава, за *Київським літописом*, див. далі.

про можливе повернення Мстислава на Русь (на відміну від його брата Всеволода), то звідси припускали довгу і захопливу візантійську кар'єру Мстислава Юрійовича. Крім того, слідуючи повідомленню В. Татищева, І. Граля і вслід за ним немало інших, допускали візантійське походження матері Мстислава⁴⁸. Поряд з цим не зайвим аргументом виступало те, що ім'я Мстислава при хрещенні, вочевидь, було саме Феодор⁴⁹. Останнє лише посилювало враження, що йдеться про одну й ту ж особу — руського князя, який завдяки своїм родинним контактам волею долі опинився при імператорському дворі у Константинополі, а вже після цього — в Аскалоні.

Конструюючи біограму руського князя Мстислава-Феодора Роса, ряд дослідників вносили й додаткові подробиці до неї. Наприклад, О. Гіппіус пов'язував із „аскалонським“ епізодом біографії Мстислава появу багатьох предметів палестинського походження на садибі Олісея Гречина в Новгороді⁵⁰. Згідно з гіпотезою О. Гіппіуса, Олісей Гречин доводився рідним братом жінки Мстислава, доньки новгородського боярина Петра Михалковича. На думку вченого, Олісей Гречин міг також певний час перебувати у Святій Землі⁵¹. Натомість О. Майоров пішов значно далі у своїх спостереженнях щодо „аскалонського“ перебування Мстислава-Феодора Роса. Доводячи „аскалонське“ врядування Мстислава як таке, що не має альтернативи, О. Майоров припускає, що руський князь уособлював, власне, візантійську владу у місті⁵². Таким чином, учений визначає доволі високий статус колишнього вигнанця, котрий, згідно з його міркуваннями, перетворився у важливу фігуру в політичних конфігураціях між Єрусалимським королівством та Візантією. Нещодавно з цими міркуваннями про гаданий високий статус Мстислава в Єрусалимському королівстві погодився Джонатан Шепард, праця котрого загалом додала небагато до цього предмета⁵³.

Зводячи всі ланки біограми Мстислава-Феодора Роса, втім мало зважали на вразливість головних аргументів для подібної реконструкції. Перш за все обмаль рефлексій здобули останні рядки епіграми, які часом перекладали аж надто довільно. Інколи їх тлумачили загально, наприклад, Феодор Рос — „з королівського роду“⁵⁴. За такої інтерпретації втрачався якийсь зв'язок із родиною візантійських імператорів, бо „королів-

⁴⁸ Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // *Harvard Ukrainian Studies*.— 1988/1989.— Vol. 12/13.— P. 414—429.

⁴⁹ Граля И. „Федор рос“ византийского кодекса середины XIII в.

⁵⁰ Гиппиус А. К биографии Олисея Гречина // *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*.— 2002/2003.— Vol. 44/45.— С. 411—431; його ж. К биографии Олисея Гречина // *Церковь Спаса на Нередице: от Византии к Руси. К 800-летию памятника / Под ред. О. Этингоф.*— Москва, 2005.— С. 99—114.

⁵¹ Гиппиус А. К биографии Олисея Гречина.— С. 99—114.

⁵² Майоров А. В. Между Новгородом и Аскалоном: из истории внешнеполитических и культурных связей русских князей со Святой землей во второй половине XII века // *Вестник Удмуртского университета*.— 2011.— № 5/1.— С. 10—18; Maiorov A. ...and Mstislav was given the City of Ascalon. Could the Russian Prince have been the Viceroy of the Byzantine Emperor Manuel I in the Holy Land? // *Byzantion*.— 2016.— Т. 86.— P. 189—203.

⁵³ Shepard J. North-South, not just East-West. An understated nexus of Byzantium before and during the crusading era? // *Crusading and Trading between West and East. Studies in Honour of David Jacoby / Ed. S. Menache, B. Z. Kedar and M. Balard.*— London; New York, 2019.— P. 265—283.

⁵⁴ Spingou F. Words and artworks in the twelfth century and beyond...— P. 117.

ського“ могло позначати, власне, й усю родину Рюриковичів. Однак останні рядки епіграми визначають належність Феодора саме до родини Комнінів, бо у будь-якому разі складно допустити, що означення „василевс“ могли використовувати тут настільки метафорично. Ба більше, за поодинокими винятками, нічого не свідчить, що візантійські автори того часу застосували його до правителів з інших країн. Визначаючи належність Феодора до імператорської родини, Ῥός виступає тут патронімом, що може маркувати його походження. Проте формування патронімів для „іноземців“ у Візантії, включаючи вихідців із Русі, містить ключову особливість, а саме: наділення патронімом, як-от „Рос“, стосувалося переважно вже тих родин „іноземців“, які були міцно інтегровані у візантійське суспільство⁵⁵. На цьому тлі Феодор, вочевидь, представляє вже друге покоління сім'ї, яка мала „руське походження“, однак, відповідно до останніх рядків епіграми, безумовно, належала до родини Комнінів. У руслі гіпотези І. Гралі апелювали до ймовірного візантійського походження матері Мстислава. На жаль, жодне джерело не згадує про цей русько-візантійський шлюб⁵⁶. Зважаючи на інформативність *Київського літопису*, особливо щодо політики та сім'ї князя Юрія Володимировича, таке мовчання повинно було б насторожити дослідників. У цьому контексті важко вберегтися від думки, що пізніше повідомлення В. Татищева про візантійську царівну, видану за князя Юрія Володимировича, відображає лише його здогад, спрямований на прояснення слів *Київського літопису* про вигнання Андрієм Боголюбським своїх братів до Візантії. Повертаючись до інших наріжних каменів сконструйованої біографії Мстислава-Феодора, варто перейти до останнього з них: наскільки надійний „аскалонський“ епізод у житті Мстислава?

* * *

У *Київському літописі* у статті під 1163 р. читаємо про приїзд синів та вдови покійного князя Юрія Володимировича до Константинополя: „Том же лѣтъ идоста Гюргевича. Цѣбюгороду Мъстиславъ и Василко. съ матерью. и Всеволода молодого поаша. со собою третьего брата. и дасть цѣрь Василкови. в Дунаи дѣ. горъы. а Мъстиславу дасть волость. Ѡскалана“⁵⁷.

Навіть судячи із цієї короткої згадки, літописець загалом демонструє добру обізнаність у їхніх поневіряннях у Візантії. Примітно, що він знав про кількість міст на Дунаї, які надав імператор Василькові. Хоча пізніші переписувачі тексту *Іпатійського літопису* перетворили ці „міста“ (городы) у „гори“⁵⁸, все ж надзвичайно важливо, що слова літописця

⁵⁵ Наприклад, див.: Kazhdan A. Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century // *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* / Ed. A. Laiou, R. Mottahedeh.— Washington, 2001.— P. 83—100; Cheynet J.-Cl. Les officiers etrangers de l'armee byzantine aux IXe-Xesiecles // *Guerre et societe au Moyen Age Byzance-Occident (VIIIe—XIIIesiecle)* / Ed. D. Barthelemy, J.-C. Cheynet.— Paris, 2010.— P. 43—64.

⁵⁶ На це свого часу вже вказував О. Каждан (див.: Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries.— P. 423—424).

⁵⁷ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 521.

⁵⁸ Пор. читання „городы“ Хлебніковського літопису, див.: *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Hlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices, With an Introduction by O. Pritsak*.— Cambridge, Mass., 2003.— (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Vol. VIII).

мають підтвердження у праці його сучасника, візантійського історика Йоана Кіннама. Оповідаючи про вже звичну практику прийому знатних вигнанців з Русі, Й. Кіннам кількома роками пізніше (близько 1165 р.) писав: „У той же час Владислав, один із династій землі тавроскіфів, з жінкою, дітьми та всіма своїми людьми добровільно перейшов до ромеїв. Йому було надано землю біля Істру, яку раніше імператор дав Василюку, синові Георгія, який з-поміж філархів тавроскіфської землі мав першість“⁵⁹.

Залишаючи походження Владислава, звернемо увагу на те, що, на відміну від літописця, Й. Кіннам нічого не знає про наділ для Мстислава, іншого сина „філарха“ Русі. Якщо Василько позбувся цих „чотирьох“ міст на Дунаї вже через кілька років, а його земля перейшла до рук „Владислава“, то як бути з „волостю“ Мстислава? Як впливає зі слів літописця, лише Всеволод не отримав від імператора ані якихось міст, ані волости. Мабуть, це сталося через зовсім юний вік цього сина покійного князя. Судячи із згадки про їхню матір саме поряд з Васильком, то можна припустити, що вдова залишалася з одним із своїх синів і, найімовірніше, перебувала разом із Васильком в отриманих ним „чотирьох містах“ на Дунаї.

Натомість у випадку Мстислава маємо так звану „волость **Ї**скалана“, географію котрої літописець, на відміну від міст Василька, волів не коментувати. Як розуміти тут ужите київським літописцем „**Ї**скалана“? Здається, вже перші коментатори цього повідомлення *Київського літопису* прочитували „**Ї**скалана“ як Аскалон. Хоча критика такого тлумачення траплялася в літературі⁶⁰, все ж вона ґрунтувалася радше на загальній недовірі до слів літописця, ніж пропонувала альтернативу. Ключова проблема, котру ніяк не вдається оминати всім прибічникам „аскалонського“ правління Мстислава, полягає в тому, що Аскалон зовсім не належав візантійським імператорам. Чому Мануїл I Комнін мав надавати руському вигнанцеві саме важливий форпост в Єрусалимському королівстві? Схоже, подібні обставини мало зупиняли дослідників. Вихід із глухого кута знаходили в тому, що впродовж 1167—1169 рр. склався політичний союз між єрусалимським королем Амальриком I та імператором Мануїлом I⁶¹. Унаслідок цього альянсу 1167 р. Амальрик одружився з Марією Комнін, небогою імператора, після чого Мануїл I демонстрував свою підтримку єрусалимському королю аж до відправлення візантійського флоту для спільного з Амальриком походу до Єгипту

⁵⁹ Ioannis Cinnami. Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum / Ed. A. Meineke.— Bonn, 1836.— P. 236: „[...] κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ Βλαδίσθλαβος, εἰς ὧν τῶν ἐν Ταυροκυθικῇ δυναστῶν, σὺν παισὶ τε καὶ γυναίκεϊ τῇ αὐτοῦ δυνάμει τε τῇ πάσῃ αὐτόμῳ ὡς ἐς Ῥωμαίους ἦλθε, χώρα τε αὐτῷ παρὰ τὸν Ἴστρον δεδώρηται, ἣν δὴ καὶ Βασιλῆα πρότερον τῷ Γεωργίου παιδί, ὃς τὰ πρεσβεῖα τῶν ἐν Ταυροκυθικῇ φυλάρχων εἶχε“.

Також див. коментар М. Бібікова стосовно слів Й. Кіннама (Бибиков М. Византийские исторические сочинения: Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы.— Москва, 1997.— С. 138—139).

⁶⁰ Карамзин Н. История государства Российского.— Москва, 1991.— Т. 2—3.— С. 345; Степаненко В. Олисей Гречин: между Новгородом и Аскалоном // Новгородская Земля — Урал — Западная Сибирь в историко-культурном и духовном наследии / Сост. Б. Овчинникова.— Екатеринбург, 2009.— Часть 1.— С. 5—19.

⁶¹ Shepard J. North-South, not just East-West. An understated nexus of Byzantium before and during the crusading era? — P. 274—275.

1169 р.⁶² На думку О. Майорова, внаслідок цієї спільної акції візантійський флот базувався в Аскалоні, у зв'язку з чим учений припускає, що місто було номінально виведене з домену єрусалимського короля і могло належати візантійському імператорові⁶³. Проте такий висновок видається поспішним, бо нічого не вказує на втрату влади Амальрика над Аскалоном. За словами Вільгельма Тірського, напрочуд компетентного хроніста та водночас дипломата Амальрика, єрусалимський король погодився передати Мануїлу тільки частину відвойованих в Єгипті земель⁶⁴. Можна не сумніватися, що у будь-якому разі подібні домовленості, зафіксовані в угоді 1168 р., не стосувалися Аскалону — одного з найбільш важливих осередків влади єрусалимського короля.

У світлі невдачі подібних пошуків варто ще раз поглянути на згадку літописця про „волость ̄скалана“. На відміну від звичних для нього географічних орієнтирів, на кшталт Дунаю, чи точно він зрозумів слова свого інформатора? Прикметно те, що пізніші переписувачі не мали клопоту з „̄скалана“ і залишали цю загадку „волость“ без якихось змін⁶⁵. Мабуть, жоден з них, як і дуже вірогідно й сам літописець, не розпізнавав тут місто Аскалон. Як показують численні рукописи *Ходіння* игумена Даниїла, звичною формою у староруській літературі на позначення Аскалону було „Асколонь“⁶⁶, яке загалом близьке до гебрійської назви міста Ashkelon⁶⁷. Натомість у випадку „̄скалана“ О. Етінгоф убачала трансляцію арабської форми⁶⁸, котра ніде не засвідчена у староруській літературі. Постулюючи тут арабську форму ‘Asqalan, О. Етінгоф змушена фіксувати тут пряме запозичення, що надзвичайно як на київського літописця. Ба більше, складно погодитися з тим, що ̄скалань взагалі могло доволіно транслювати тут арабську форму. Очевидно, як й у багатьох інших випадках *Київського літопису*, літописець уживав прийменник ̄скалань цілком властиво на позначення напрямку, зокрема, й „волости“ Мстислава: „̄скалана“. Звідси ключове значення набуває те, як розуміти тоді „скалана“? Відповідь, на наш погляд, слід шукати в особливостях політики Мануїла I в Константинополі.

Примітно, що на час приходу синів покійного князя Юрія Володимировича припадає чергова хвиля конфіскацій власності та передання її для „іноземців“ (пізанців, генуезців та інших)⁶⁹. Ці посилені адміністра-

⁶² Willelmus Tyrensis. Chronicon / Ed. R. Huygens.— Turnhout, 1986.— Vol. 2.— P. 915—916.

⁶³ Maiorov A. ...and Mstislav was given the City of Ascalon. Could the Russian Prince have been the Viceroy of the Byzantine Emperor Manuel I in the Holy Land?— P. 189—203.

⁶⁴ Willelmus Tyrensis. Chronicon.— P. 915—916.

⁶⁵ Киевская летопись / Изд. подг. И. С. Юрьева.— Москва, 2017.— С. 349.— (Памятники славяно-русской письменности. Новая серия).

⁶⁶ Житъе и Хождение Данила, Русьскыя земли игумена: 1106—1108 гг.— С. 13.

⁶⁷ Этингоф О. Византийские иконы VI — первой половины XIII веков России.— Москва, 2005.— С. 175.

⁶⁸ Этингоф О. Е. Заметки о греко-русской иконописной мастерской в Новгороде и росписях Спасо-Преображенской церкви на Нередице // Церковь Спаса на Нередице: от Византии к Руси. К 800-летию памятника / Под ред. О. Этингоф.— Москва, 2005.— С. 115—147.

⁶⁹ Щодо цих „державних“ конфіскацій див.: Kazhdan A. State, feudal, and private economy in Byzantium // Dumbarton Oaks Papers.— 1993.— Vol. 47.— P. 95—98; Oikonomidès N. Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe—XIes).— Athens, 1996.— P. 46—47.

тивні заходи в Константинополі привели до того, що Мануїл I міг передавати конфісковані ним маєтки, пристані та будинки в межах міста і неподалік від нього⁷⁰. Загалом ці надання, адресовані багатьом іноземцям у 1160-ті рр., представляли солідну „волость“, яка включала як маєтки, так й особливо доходи від пристані. Важливо, що саме форма *οκαλῶν* (від *οκάλα*) фігурує у багатьох документах, де якраз регулюються межі таких надань та привілеїв для венеційців, пізанців та генуезців⁷¹. Мабуть, Мстислав був одним із тих іноземців, які отримали від Мануїла I маєтності в Константинополі або поблизу нього. Розповідаючи про візантійські пригоди синів покійного князя Юрія Володимировича, літописець, схоже, буквально передав слова свого інформатора, втім мало зрозумів їх зміст. Згідно з ними, Мстислав отримав якісь маєтності та доходи від однієї з пристаней у Константинополі.

Тут доречно підбити підсумки щодо конструйованої дослідниками біограми Мстислава-Феодора Роса. Очевидно те, що жоден із аргументів, включаючи особливо „аскалонський“ епізод у житті Мстислава, не знаходить підтвердження у джерелах. Таким чином, слід облишити монопросографічне конструювання, а залишити порізно двох цікавих фігурантів історії русько-візантійських взаємин середини XII ст.

Oleksandr FYLYPCHUK

RUS AND THE HOLY LAND: PEOPLE, TEXTS, IDEAS

The article is devoted to two episodes of the contacts of Rus with the Holy Land during the 12th century. In the first part, the author examines the reports of several manuscripts about an anonymous pilgrim of Rus who returned from Jerusalem. The „extended“ version of this historical note contains later additions. Special attention is paid to the question of which Rus princes the pilgrim met in Thessaloniki. The author proves that it was Prince Ivan Rostyslavych, whose death in Thessaloniki is also mentioned in the *Kyiv Chronicle*. The second part focuses on the epigram from the manuscript *Marcianus gr.* 524 and traces the profile of the biography of Theodore Ros. Contrary to the historiographical tradition, the possibility of identifying Theodore Ros with Prince Mstyslav Yuriyovych, one of Rus exiles in Byzantium in the 1160s, is rejected.

⁷⁰ Magdalino P. The empire of Manuel I Komnenos: 1143—1180.— Cambridge, 1993.— P. 93—94.

⁷¹ Nuova serie sulle relazioni di Genova coll'Impero bizantino / Ed. A. Sanguineti and G. Bertolotto // Atti della Società ligure di storia patria 28 (1896—1898).— P. 420.